

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/4 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Felvilágosodások

Tartalom

Felvilágosodások (<i>Schmal Dániel – Szegedi Nóra</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

MOGYORÓDI EMESE: A görög felvilágosodás. Vallás és racionalizáció a preszókratikus filozófiában és a szofisztikában	11
HAMVAS ENDRE ÁDÁM: „Az életbe és fénybe távozom”: a lélek isteni eredetének hermetikus tanítása	38
BOROS GÁBOR: Felvilágosodott szerelmek – a francia felvilágosodás néhány „tudományos” szerelemkoncepciója	58
SZEGEDI NÓRA: A leibnizi-wolffi metafizika kanti kritikája és az autonóm etika kezdetei	83
SZALAI MIKLÓS: Rousseau, a <i>Sturm und Drang</i> és Wieland: Rousseau recepciója az 1770-es évek Németországában	104
FÓRIZS GERGELY: Wieland <i>Herkules választása</i> című kantatója. A felvilágosodás kettős esztétikai kommunikációja	113
KONTLER LÁSZLÓ: A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa	123
KOMORJAI LÁSZLÓ: A tudatban rejlő végtelen	135

VARIA

HÉTHELYI MÁTÉ: Enkrateia és phronészisz	155
SZUMMER CSABA: Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál	186

DOKUMENTUM

KUTROVÁTZ GÁBOR: A csillagászati elméletek mint hipotézisek	201
JOHANNES KEPLER: Védőbeszéd Tycho mellett Ursus ellen (1600)	209
GYENGE ZOLTÁN: A kultúra védelme – a józan ész nevében. Bevezetés Thomas Mann <i>Német beszédéhez</i>	217
THOMAS MANN: Német beszéd – Felhívás az észhez	224

SZEMLE

KUNKLI EMESE: A nő ábrázolása és a női ábrázolás – A nő mint megjelenített és mint megjelenítő	239
ZSIGER ÁDÁM: A forradalom folytatása más eszközökkel?	244
Számunk szerzői	251
Summaries	254

Felvilágosodások

A felvilágosodás fejleményei minden vita, kritika, helyeslés vagy elutasítás dacára máig meghatározzák eszméinket, életmódunkat, társas és politikai létezésünket. Mégis, minden jel arra vall, hogy a 21. század első évtizedeiben jócskán túl vagyunk a felvilágosodáson. Ám ez nem egyszerűen korszakolási kérdés. Ellentétben a gondolkodás más nagy fordulataival e „túl” ma nem egy új távlatokat nyitó nézőpont ígérete miatt állítható, hanem sokkal inkább az átfogó nézőpontokkal szembeni általános gyanakvás jele: búcsú a nagy történelmi vízióktól és céloktól. Érdekes erről a pontról visszatekinteni a felvilágosodásra. Amint ugyanis elfogadjuk a kitüntetett perspektíva hiányát és a nézőpontok sokféleségét, e sok oldalú prizmán át a felvilágosodást sem látjuk egységeseznek. Ráébredünk összetettségére, tér- és időbeli változatainak sokaságára, a határok bizonytalanságára, a tudatos célok és a kiváltott hatások feszültségeire, kezdettől érezhető ellentmondásaira. Egyszóval felvilágosodás helyett jó ideje többes számban felvilágosodásokat látunk. Az ezzel kapcsolatos – immár több évtizedes – felismerés eredményét így fogalmazta meg Roger Chartier, amikor az 1990-es évek elején megismételte a „mi a felvilágosodás” kanti kérdését:

A fogalom könnyen definiálhatónak tűnik mindaddig, amíg a *philosophe*-ok által vallott tanok foglatának tekintjük, melyek a népesség minden osztályához eljutottak, s néhány alapvető elv köré összpontosultak, mint a vallási fanatizmus kritikája, a tolerancia felértékelése, a megfigyelésbe és a kísérletezésbe vetett bizalom, valamennyi intézmény és szokás kritikai felülvizsgálata, a természetes moralitás meghatározása, illetve a társadalmi és politikai kötelékek újraalkotása a szabadság eszméje jegyében. Ám e klasszikus képpel szemben kételyek merülnek fel. Vajon bizonyos-e, hogy a felvilágosodást kizárólag vagy legfőképpen önmagukban megálló, áttetsző eszmék korpuszaként kell jellemeznünk? Nem máshol kell-e keresnünk az újdonságot? Abban a sokféle haszonérdekelt praxisban és szolgálatban, amely a terek és a népesség kezelésére irányult, s amelyek (intellektuális és intézményi) mechanizmusai mélyreható átszervezést idéztek elő az észlelés rendszereiben és a társadalmi világ rendjében. (Roger Chartier: *The Cultural Origins of the French Revolution*. Ford. Lydia G. Cochrane. Durham–London, Duke University Press. 2015. 17.)

A felvilágosodást tehát a modern kutatás – anélkül, hogy tagadná az eszmei program jelentőségét – nem progresszív eszmék történeteként olvassa, hanem a természeti és társadalmi világba történő beavatkozás különböző formáiként, az optimális társadalmi működés keresésének legkülönbözőbb módozataiként. Megkérdőjeleződött a felvilágosodás vallás- és egyházellenes tendenciája, amely bizonyos társadalmi körökben, egyes helyeken és időpontokban jelentős volt, mára azonban világossá vált, hogy ezen a téren sem beszélhetünk egységes arculatról. A helyi tendenciákat kutató történészek ezért előszeretettel társítják a *felvilágosodást* specifikus jelzőkkel: gyakran hallunk katolikus vagy protestáns felvilágosodásról, a felvilágosodás mérsékelt és radikális szárnyáról, globális trendekről és lokális változatokról stb.

A felvilágosodás mai szemmel nézve tehát nemcsak szembeszegülés azzal a gyávasággal, amely – mint Kant fogalmaz – megakadályozta, hogy „mások vezetése nélkül éljünk”,¹ hanem a gyakorlati élet legszűkebb színteréig is lehatoló kísérlet arra, hogy a közösségek kontrollt gyakoroljanak az emberi élet természeti, szociális és politikai feltételei felett. Az utóbbi időkben a történettudomány fokozott mértékben fókuszál a mindennapi praxisokra és azokra a kommunikatív és intézményes gyakorlatokra, amelyeket voltaképpen már E.T.A. Hoffmann a felvilágosodással azonosított, amikor az Aufklärung „bevezetésének” szatirikus leírását adta a 19. század elején:

Mielőtt nekifogunk a felvilágosodásnak, vagyis, mielőtt az erdőket kivágjuk, a folyót hajózhatóvá tesszük, burgonyát termesztünk, a falusi iskolát megjavítjuk, akácfaakat és jegenyéket ültetünk, reggel-este két szólamban daloltatjuk az ifjúságot, országutakat építtetünk és himlő ellen oltatunk, arra van szükség, hogy a veszélyes nézeteket valló személyeket, akik nem hallgatnak az okos szóra, és mindenféle sületlenségekkel félrevezetik a népet, száműzzük az államból. (Ernst Theodor Amadeus Hoffmann: A kis Zaches, akit Zinnerbernek neveztek. Ford. Solti György. In Györfly Miklós szerk. *XIX. századi német elbeszélők*. Budapest, Európa. 1983. 168.)

Hoffmann számára a felvilágosodás nem a *sapere aude* merészségét jelenti, hanem a környezet átalakítását, a népoktatás bevezetését, közegészségügyi intézkedéseket és a felülről irányított kultúrát. A felvilágosodás e perspektívából nézve nem annyira a szabadság, az egyenlőség és a testvériség előmozdítása, de nem is az ész instrumentalizálásának és a tömegámítás kezdeteinek ezzel ellenkező történelmi korszaka,² hanem sokkal inkább kis léptékben ható adminisztratív – olykor karhatalmi – vállalkozás, amely átlépve az ideológiai ellentétek határain

¹ Immanuel Kant: *Mi a felvilágosodás?* In uő. *Vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Ford. és szerk. Vidrányi Katalin. Budapest, Gondolat, 1980. 77.

² Lásd Max Horkheimer és Theodor W. Adorno téziséét *A felvilágosodás dialektikájában* (ford. Mesterházi Miklós et alii. Budapest: Atlantisz, 2020).

a kezdődő iparosodás, a gazdasági, tudományos és techikai fejlődés jegyében bontakozott ki, s teremtett új észlelési és érintkezési formákat Európában és a világ sok más területén.

E felismerések nemcsak a történettudományban éreztetik a hatásukat, hanem a filozófia különböző területein is. Paradigmatikusnak tekinthető például az az ezzel kapcsolatos elmozdulás, amely Michel Foucault felvilágosodás-olvasatában figyelhető meg. Foucault határozottan elutasítja azt a kényszert vagy – mint mondja – „zsarolást”, amely a mai olvasót a „felvilágosodás mellett vagy ellen” alternatívája elé állítja.³ Őt a felvilágosodással kapcsolatban is azoknak az alternatíváknak a genealógiája érdekli, amelyek normatív erővel kényszerítik az embert eleve adott megkülönböztetések határai közé. A „mellette vagy ellene”, a „progresszív vagy konzervatív”, a „racionális vagy irracionális” dichotómiák elfogadása helyett Foucault azoknak a relációknak a vizsgálatára tesz javaslatot, amelyek egy adott pillanatban a tudásban beállott változás, a publikus és egyéni viszonyok szinte észlelhetetlen elmozdulásai révén bizonyos típusú döntéseket tesznek lehetővé, sőt kényszerítenek ki egy előre felosztott – azaz természetesen és szükségszerűnek tekintett – terepen. Foucault a hatalom mikrofizikájának elemzésén keresztül a felvilágosodást elválasztotta annak humanista eszményeitől, s figyelmünket a hatalom működésének kommunikatív és intézményes gyakorlatai felé fordította. Ezért a Hoffmann által felsorolt jelenségeket ma már nem csupán állami beavatkozás kérdésének látjuk: a kommunikáció módjai, a társadalmi kapcsolatok, sőt az ember önmagához fűződő viszonyának finomhangolása is „a hatalom mikrofizikájához” tartozik.

E vizsgálódások Foucault-nál önmagunk megértéséhez vezetnek. Azt mutatják meg, miként alakult ki a jelenlegi ember a maga korlátaival és lehetőségeivel számos olyan kontingens folyamat eredményeként, amelyek összetartozásuk dacára nehezen rendelhetők egy vezérfogalom alá – így jutunk el az egyes szám-tól ismét a többes számig, az önmagában álló felvilágosodástól a jelzős szerkezetek sokságáig. Ám ha e sok irányból tekinthető, fragmentált folyamatok a jelenlegi önmagunkhoz vezetnek, akkor – minden látszat dacára – mégsem lehetünk egészen túl a felvilágosodáson. A kanti kérdés nem egy egyszer s mindenkorra mértékadó – ünneplendő vagy elutasítandó – válasszal zárult, hanem nemzedékről nemzedékre megválaszolandó kihívásként szól hozzánk is, nekünk azonban e sajátos módon, a folyamat lényegéhez tartozó többes számban van feltéve. Másként fogalmazva: ha a kiskorúság nem múlandó állapot, akkor a bátorság követelménye sem lehet az, mégsem lehetünk tehát túl a felvilágosodáson, még akkor sem, ha egy olyan korban, amely túl van a tervszerű „kilábalással” kapcsolatos reményeken, e többes szám annak a jele, hogy – Kant kifejezéseivel

³ Michel Foucault, Mi a felvilágosodás? / Was is Aufklärung? In Szakolczay Árpád szerk. *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl: Michel Foucault írásai*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 1991. 106.

élve – az *esés* és a *járás*, a *kiskorúság* és a *kilábalás* bonyolultabban fonódik össze, mint hittük.

Azok az összefonódások, amelyeket az utóbbi évtizedekben megtapasztaltunk, mind ebbe az irányba mutatnak: a környezetünk társadalmi és technikai uralására tervezett tudatos rendszerek termelik azt a tudatlanságot, amely ma a kiszámíthatatlanság szorongató forrása. A kezelhetetlenség nem véletlen baleset, és nem is annak a területnek a sajátossága, amelyet – szembeállítva a felvilágosult erőfeszítésekkel – még nem sikerült a tudás ellenőrzése alá vonni, hanem magának a tudásra alapozott beavatkozásnak a kikerülhetetlen terméke a világban. Annak felismerése, hogy a környezet nem korlátlanul rendelkezésre álló nyersanyag, egyszersem annak a belátását is kikényszerítette, hogy nincs olyan emberi cselekvés, amely kimerítően jellemezhető lenne a cselekvő céljaival. Ez egészen más megvilágításba helyezi a „merj a magad értelmére támaszkodni” parancsát. Csernobil után különösen érzékenyek vagyunk a modernitásnak arra a fordulatra, amely a saját cselekvésünk feletti kontroll kudarcából ered, hiszen a napi rutin részévé vált „normál katasztrófák” ma nem a sötétség birodalmának a győzelmét jelentik a világosság felett,⁴ hanem éppenséggel a világosság nevében foganatosított intézkedések hozzájárulnak a saját területükön. A tervezett cselekvések egy bonyolult rendszer részeként nem tervezett mellékhatások sokaságát produkálhatják: hiszen egyetlen cselekvés, még a legnemesebb sem teheti meg, hogy ne használja el a környezet egy részét, ne termeljen salakot, vagyis – általánosságban – ne hozzon létre szándékolatlan mellékhatásokat. Mai tudásunk szerint fel kell adnunk azt az álmodat, hogy a mellékhatások leválaszthatók a célzott műveletekről és az intencionált cselekvés következményeiként kiszervezhetőek. Az antibiotikumok maguk termelik ki a rezisztens baktériumokat – amint Ulrich Beck fogalmazott az 1990-es években: manapság a mellékhatások forradalmának idejét éljük.⁵ A kezelhetetlenség így módon szorongató kockázatként tér vissza: nem az eszmék buktak meg, hanem az aléptípus vált instabillá.

E felismerésekkel a felvilágosodás egyik központi álma, a szétválasztás eszménye került válságba. Az a remény, hogy a megoldásra váró problémák elválaszthatók és önálló művelési területekként szeparálhatók, megalapozatlannak bizonyult. Ám ez paradox módon mégsem a felvilágosodás kudarcát jelenti. A felvilágosodás egyik legfontosabb attitűdje ugyanis annak a reflexív belátásnak a készsége, amely képes felismerni saját mindenkori helyzetét, képes elemezni ennek okait, és az eredmény fényében kész módosítani saját programját. Képes tehát arra is, hogy – nem feledve saját igazabb eszményeit – felismerje a

⁴ Lásd Charles Perrow: *Normál katasztrófa* Three Mile Islanden. In Molnár László szerk. *Legyenek-e a fáknek jogaik: környezeti-etikai szöveggyűjtemény*. Budapest, Typotex. 1999. 21–38.

⁵ Ulrich Beck, *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég. 2003.

megvalósíthatóság, sőt a reflexió korlátait, és megértse a körülmények komplexitását, amelyek többes számba kényszerítik, és eltérő perspektívák mérlegelésére invitálják a cselekvőt.

Ezt a fajta reflexív belátást jelentheti ma a „merj a magad értelmére támaszkodni”, s egy ilyen fókuszváltáshoz nyújthat segítséget a felvilágosodás feladása a felvilágosodások kedvéért. A jelen lapszám írásainak nagy része is ehhez a perspektívához kapcsolódik, amikor a szerzők nem frontálisan, a jellegzetesen aufklärista ideák tárgyalásával igyekeznek hozzátenni valamit a felvilágosodás megértéséhez, hanem a felvilágosodás tér- és időbeli határai felől közelítenek. Mások a korszakhatáron innen vizsgálják a fogalom alkalmazhatóságát, amely – éppenséggel a Chartier-idézetben említett klasszikus képből kiindulva – a racionalitás, a tudás, szimbolikus értelemben a fény sötétség felett aratott győzelmének a jelképe lett. Az utótörténetre reflektáló két szöveg egyike pedig – Thomas Mann dokumentumként közölt beszéde – azt mutatja meg, hogy bár a felvilágosodást mint büszke narratívát valóban egyszer s mindenkorra magunk mögött hagytuk, lehetnek pillanatok, amikor erőt meríthetünk belőle. Másrészt mindennapjaink szorongató gondjainak, ha nem is a megoldásához, legalább mélyebb megértéséhez mindenképpen hozzásegíthet a számvetés a felvilágosodásokkal.

Schmal Dániel – Szegeði Nóra